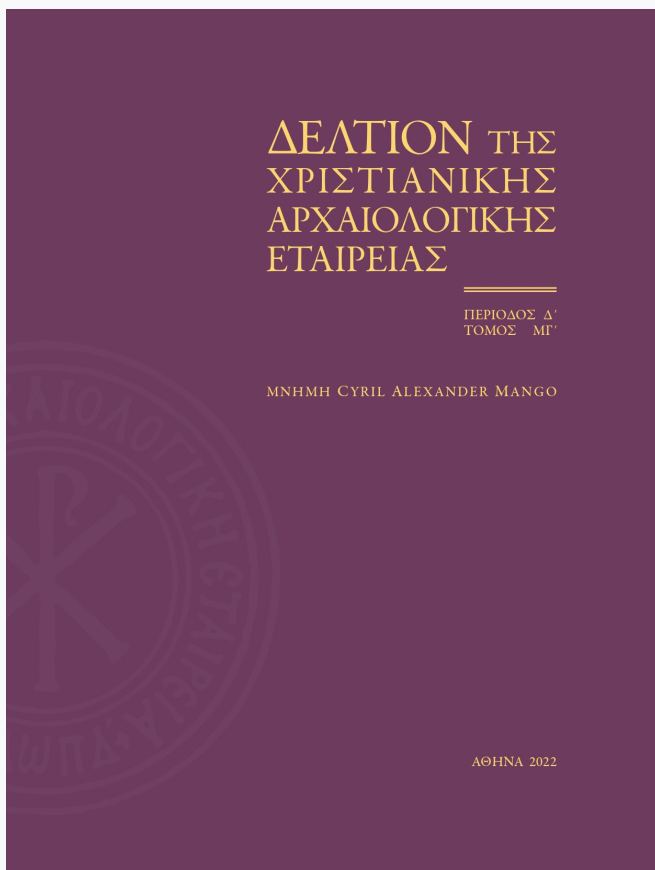

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2022)

Δελτίον ΧΑΕ 43 (2022), Περίοδος Δ'

Lorenzo Riccardi, Corpus della pittura monumentale bizantina in Italia. II. Calabria

Μαρία ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ (Maria KAZANAKI - LAPPA)

doi: [10.12681/dchae.34410](https://doi.org/10.12681/dchae.34410)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ (Maria KAZANAKI - LAPPA) Μ. (2023). Lorenzo Riccardi, Corpus della pittura monumentale bizantina in Italia. II. Calabria. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 43, 438–443. <https://doi.org/10.12681/dchae.34410>

surtout souligner la richesse de la documentation fournie, la minutie de la présentation des œuvres tour à tour considérées, et la solidité des argumentations déployées pour leur interprétation. La juste contextualisation historique de cette production, que les deux co-éditrices posaient comme but dans l'introduction, a bien été opérée ; cela avec les nuances requises par le caractère complexe de la société pluriethnique et pluriculturelle de l'époque, et les aspects plus ou moins contrastés qui en étaient attestés d'un milieu –ou micro-milieu– à l'autre. On pourra, à ce titre, rapprocher la présente entreprise de ce qui a été tenté pour Chypre

dans le livre-catalogue d'une récente exposition du Louvre [Jannic Durand et Dorota Giovannoni (éd.), *Chypre entre Byzance et l'Occident*, Paris, 2013]. En tout cas, le présent volume offre désormais, pour le cadre d'un pan majeur du monde grec, de nouveau et très substantiels acquis pour l'approfondissement de la connaissance du monde méditerranéen oriental de ces trois derniers siècles du Moyen Âge.

JEAN-PIERRE CAILLET
Université Paris Nanterre
fjpc2@wanadoo.fr

Lorenzo Riccardi, *Corpus della pittura monumentale bizantina in Italia. II. Calabria* (collana diretta da Antonio Iacobini), Union Académique Internationale – Unione Accademica Nazionale, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli (Catanzaro) 2021, 238 σ., εικόνες εντός κειμένου έγχρωμες και ασπρόμαυρες, αρχιτεκτονικά σχέδια, βιβλιογραφία (σ. 213-231), ευρετήριο τόπων και ιστορικών ονομάτων, ευρετήριο εικονογραφικό. 30×21 εκ. ISBN: 978-88-498-6605-6.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ στην Καλαβρία του Lorenzo Riccardi εκδόθηκε το 2021 και αποτελεί τον δεύτερο τόμο του *Corpus della pittura monumentale bizantina in Italia*, ενταγμένο στο διεθνές πρόγραμμα «Corpus de la peinture monumentale byzantine». Το πρόγραμμα, με πρωτοργάτη τον Μανόλη Χατζηδάκη ως πρόεδρο της Επιτροπής της Ιστορίας της Βυζαντινής Τέχνης της Διεθνούς Ενώσεως Βυζαντινών Σπουδών και ως μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, δημιουργήθηκε στους κόλπους της στην Αθήνα το 1982, ενώ από το 1984 βρίσκεται υπό την αιγίδα της Union Académique Internationale. Αποβλέπει στην επιστημονική καταλογογράφηση όλων των τοιχογραφιών που εμπίπτουν στην πολιτιστική σφαίρα του Βυζαντίου και βρίσκονται στις χώρες που συμμετέχουν σε αυτό. Η σειρά μετρά σήμερα επτά τόμους. Ξεκίνησε η Σουηδία με το νησί Γκόντλαντ το 1988 και με ένα ακόμη τεύχος το 2008 για την εκκλησία της Torga. Στην Ιταλία ο πρώτος τόμος της σειράς, αφιερωμένος στην Umbria, εκδόθηκε το 2012. Στην Ελλάδα έχουν εκδοθεί τρεις τόμοι, ο πρώτος για τα Κύθηρα το 1997, ακολούθησε ο τόμος για την Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη το 2016 και ο τόμος για τα Ιόνια Νησιά το 2018.

Ο συγγραφέας του βιβλίου Lorenzo Riccardi, ιστορικός της τέχνης, συγκεντρώνει τα ενδιαφέροντά του στη ζωγραφική της μεσαιωνικής περιόδου στις περιοχές της κεντρικής και της νότιας Ιταλίας, και σε ζητήματα που σχετίζονται με τους όρους της καλλιτεχνικής παραγωγής,

τους παραγγελιοδότες και την ιδεολογία. Η ενασχόλησή του με την έρευνα της βυζαντινής ζωγραφικής στην Καλαβρία, όπως σημειώνει ο ίδιος στο εισαγωγικό σημείωμα του βιβλίου, ξεκίνησε στο πλαίσιο διατριβής που υποστηρίχθηκε το 2009 στο Πανεπιστήμιο Sapienza της Ρώμης, με θέμα τη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική στην Ιταλία από τον 9ο ως τον 14ο αιώνα. Στη σύνταξη των περιγραφικών δελτίων των μνημείων που περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, συνέβαλαν η αρχιτεκτονική και παλαιολογική Nina Sietis, που επιμελήθηκε τις επιγραφές, και η αρχιτέκτων Romina Cianciaruso, που είχε την ευθύνη των αρχιτεκτονικών σχεδίων. Τον τόμο προλογίζει ο Antonio Iacobini, καθηγητής της Ιστορίας της Βυζαντινής Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Sapienza που διευθύνει την εκδοτική σειρά. Το βιβλίο αφιερώνεται από τον συγγραφέα του στον Giorgio Leone (1959-2016), ένα ταλαντούχο ερευνητή που με το έργο του συνέβαλε αποφασιστικά στη γνώση της ιστορίας της τέχνης της Καλαβρίας.

Ακολουθώντας τις προδιαγραφές της σειράς, το βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη. Προηγείται η ιστορική εισαγωγή και ο σχολιασμός από καλλιτεχνική άποψη του υλικού του καταλόγου που ακολουθεί και αποτελεί το κυρίως σώμα του βιβλίου. Ο κατάλογος περιλαμβάνει 21 μνημεία και 19 αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα τοιχογραφιών που χρονολογούνται από τον 9ο ως τον 15ο αιώνα, με αναλυτικές περιγραφές, σχεδιαστική απεικόνιση των μνημείων και πλούσια εικονογράφηση.

Η βυζαντινή κυριαρχία στην Καλαβρία, όπως είναι γνωστό, διήρκεσε περισσότερα από 500 χρόνια, από την εποχή του Ιουστινιανού ως τη νορμανδική κατάκτηση, και άφησε ανεξίτηλη σφραγίδα στην περιοχή. Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν την Καλαβρία επαρχία πιστή στον αυτοκράτορα, κατοικημένη από ορθοδόξους, άποψη που συμμερίζονταν και οι αυτόχθονες, όπως φαίνεται από την ύπαρξη τοπικών αγίων και την αγιογραφία της περιοχής. Εκτός από τους στρατιωτικούς και διοικητικούς αξιωματούχους που στέλνονταν από την Κωνσταντινούπολη, στον ντόπιο πληθυσμό προστέθηκε τον 8ο και 9ο αιώνα ένας μεγάλος αριθμός ορθόδοξων μοναχών και λαϊκών από τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, προσφύγων της αραβικής κατάκτησης και της Εικονομαχίας, που βρήκαν καταφύγιο στα μοναστήρια, στις σκήτες και τις λαύρες της περιοχής. Φορείς της ανατολικής θρησκευτικής και πολιτιστικής παράδοσης οι πληθυσμοί αυτοί άφησαν το αποτύπωμά τους στην Καλαβρία, όπου η βυζαντινή επιρροή συνεχίστηκε και μετά το τέλος της πολιτικής εξάρτησης, ως τον 14ο αιώνα. Η συστηματική καταγραφή και αξιολόγηση αυτών των καταλοίπων επιχειρείται στον τόμο που

παρουσιάζουμε συνιστώντας ουσιαστική συμβολή στη γνώση του βυζαντινού παρελθόντος της περιοχής.

Στην αρχή του εισαγωγικού κεφαλαίου ο συγγραφέας αναφέρεται στην ιστοριογραφία του θέματος επισημαίνοντας τον αποσπασματικό χαρακτήρα των σωζόμενων τοιχογραφιών και τις μεγάλες απώλειες υλικού, που οφείλονται σε φυσικές καταστροφές, κυρίως σεισμούς, αλλά και στην έλλειψη φροντίδας, ή και σε νέες κατασκευές και διακοσμήσεις, τονίζοντας ωστόσο το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες αυτές. Επισημαίνει επίσης την αύξηση του αριθμού των σπαραγμάτων που ήλθαν στο φως τα τελευταία χρόνια χάρη στις συντηρήσεις και τις αρχαιολογικές έρευνες.

Στο πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο «Ένα σύντομο ιστοριογραφικό προφίλ και οι απόψεις για τη βυζαντινή ζωγραφική στην Καλαβρία», επιχειρείται από τον συγγραφέα μια αναδρομή στις σχετικές έρευνες που ξεκίνησαν στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Υπογραμμίζεται η πρωτοπόρα συμβολή του αρχαιολόγου και βυζαντινολόγου Paolo Orsi (1859-1935), ο οποίος στη δεκαετία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου φρόντισε τον καθαρισμό μέρους των τοιχογραφιών της Cattolica di Stilo και της γειτονικής εκκλησίας του San Giovanni Theristis, και εξέδωσε το 1929 το βιβλίο *The Basilian Churches of Calabria*, πηγή για τις μεταγενέστερες έρευνες. Η αποκάλυψη άλλων μνημείων συνεχίστηκε από επόμενους ερευνητές μέσα στο γενικότερο κλίμα του αναγεννώμενου ενδιαφέροντος για τη βυζαντινή τέχνη.

Συστηματικότερες έρευνες ωστόσο πραγματοποιούνται κυρίως στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, κυρίως στη δεκαετία του '80, όταν, εκτός από τις γενικότερες δημοσιεύσεις για τη βυζαντινή Ιταλία, στις οποίες περιλαμβάνονται αναφορές στην Καλαβρία, δημοσιεύονται οι μελέτες της Marina Falla-Castelfranchi για τη βυζαντινή ζωγραφική στην Καλαβρία και το δοκίμιο της του 1991 «*Disiecta membra. La pittura bizantina in Calabria (secoli X-XIV)*», *Calabria bizantina. Testimonianze d'arte e strutture di territorio*, Soveria Mannelli (Catanzaro) 1991, 21-61, όλες αφιερωμένες αποκλειστικά στη μνημειακή ζωγραφική και στα σημαντικότερα μνημεία της περιοχής, όπως η Αχειροποίητος του Rossano, η εκκλησία του Spedale στη Scalea και η εκκλησία του San Adriano στο San Demetrio Corone, των οποίων η εικονογραφική και στυλιστική ανάλυση οδηγούν στην τοποθέτησή τους στο πλαίσιο της βυζαντινής τέχνης. Σημειώνεται ιδιαίτερα η συμβολή του Giorgio Leone με τη μονογραφία για την Αχειροποίητο του Rossano (1984) και τη μελέτη του για τη ζωγραφική στην Καλαβρία την περίοδο των Νορμανδών, *I Normanni in finibus Calabriae* (2003), στην οποία

ζωγραφικές μαρτυρίες, γραπτές πηγές, αποτελέσματα ανασκαφών και ανακαλύψεις στη διάρκεια αναστηλώσεων συντίθενται με βαθιά γνώση της βιβλιογραφίας αλλά και του ιστορικού και τοπογραφικού πλαισίου. Το 2003 επίσης ο Valentino Pace επιμελήθηκε τον τόμο *Calabria Bizantina* στον οποίο περιλαμβάνεται η μελέτη του «Riflessi di Bisanzio nella Calabria medievale».

Στις αρχές του 21ου αιώνα ανακαλύφθηκε το καλύτερο ως σήμερα διατηρημένο μνημείο της Καλαβρίας, η εκκλησία του San Donato στο San Donato di Ninea, με τα διαδοχικά στρώματα των τοιχογραφιών, ενώ στις δύο δεκαετίες που έχουν παρέλθει έκτοτε, οι μελέτες επικεντρώνονται κυρίως σε μονογραφίες για τα γνωστότερα μνημεία, όπως το San Adriano στο San Demetrio Corone, η Cattolica di Stilo, η εκκλησία του San Andrea Apostolo dello Jonio ή η αφίδα του San Zaccaria στην Caulonia. Άλλες έρευνες αφιερώθηκαν επίσης σε ευρύτερα θέματα όπως η εικονογραφία των αγίων και των ερημιτών της περιοχής, ή στο φαινόμενο του μοναχισμού και της τέχνης που αναπτύχθηκε. Έρευνες που επέτρεψαν την αναθεώρηση παλαιότερων αντιλήψεων για τον μοναστικό χαρακτήρα της τέχνης της Καλαβρίας αλλά και τον ακριβέστερο προσδιορισμό του όρου «monachesimo basiliano», ο οποίος στην πραγματικότητα δεν αφορά παρά την περίοδο μετά τα μέσα του 13ου αιώνα.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, με τίτλο «Τα αγνάθια της ορολογίας και τα μεθοδολογικά κριτήρια», εξετάζεται η χρήση του όρου «βυζαντινός» για τη ζωγραφική της Καλαβρίας και αναλύονται τα προβλήματα που ανακύπτουν καθώς και οι δυσκολίες στο να καθοριστούν σταθερά κριτήρια επιλογής για τα μνημεία που βρίσκονται στις περιοχές των συνόρων. Ο όρος «βυζαντινός» έχει κυρίως πολιτικο-διοικητικό περιεχόμενο και ανταποκρίνεται στα πράγματα ως τα μέσα του 11ου αιώνα, όταν η ζωγραφική της περιοχής έχει μάλλον επαρχιακό χαρακτήρα και επηρεάζεται περισσότερο από την τέχνη της νότιας Ιταλίας. Μετά τη νορμανδική κατάκτηση, η οποία θέτει τέλος στη δεύτερη βυζαντινή κυριαρχία, ο όρος τυπικά παύει να ισχύει και θα έπρεπε ίσως να αντικατασταθεί. Ο συγγραφέας απορρίπτει τη χρήση του όρου «μεταβυζαντινός», που έχει προταθεί από ιστορικούς για την περίοδο αυτή, γιατί είναι περιοριστικός και μπορεί να προκαλέσει κάποια σύγχυση, αλλά και τους όρους «ιταλοελληνικός» ή «μεσαιωνικός», γιατί δεν ανταποκρίνονται στην πολυπλοκότητα των φαινομένων. Υιοθετεί την ευέλικτη χρήση του όρου «βυζαντινή ζωγραφική» λόγω της ευρύτητας και της περιεκτικότητας που έχει αναπτύξει ο όρος αλλά και της αναφοράς του σε ένα ευρύτερο

πολιτισμικό πλαίσιο που επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση των πραγμάτων.

Ως προς την επιλογή των μνημείων του καταλόγου, εκτός από τα ιστορικοκαλλιτεχνικά κριτήρια –την εικονογραφία, το στυλ, την προέλευση των ζωγράφων–, υιοθετήθηκαν επίσης δύο αλληλένδετα πλαίσια αναφοράς, εκείνο της παραγωγής του έργου και εκείνο της πρόσληψής του. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται πρωτίστως τα μνημεία που συνδέονται, τουλάχιστον για μια ορισμένη περίοδο, με ιταλοελληνικές μοναστηριακές κοινότητες οι οποίες άκμασαν υπό την κυριαρχία των Νορμανδών, όπως ο San Giovanni Theristis στο Bivongi, ο San Adriano στο San Demetrio Corone ή ο San Donato al Pantano στο San Donato di Ninea, ή εκκλησίες σε έντονα ελληνοποιημένες πόλεις (Stilo, Rossano, Gerace). Εκτός από το κριτήριο αυτό, άλλα αντικειμενικά κριτήρια για τη συμπερίληψη ενός μνημείου στον κατάλογο είναι η ύπαρξη ελληνικών επιγραφών στις τοιχογραφίες που κατά κανόνα προϋποθέτουν ελληνόφωνες κοινότητες, η ύπαρξη πρόθεσης και διακονικού στις εκκλησίες, στοιχείο που συνδέεται με το ορθόδοξο τελετουργικό, οι απεικονίσεις αφιερωτών και οι αφιερωτικές επιγραφές. Στο πλαίσιο της παραγωγής των έργων εξετάζεται ο τόπος καταγωγής και η κυκλοφορία των καλλιτεχνών, αν προέρχονται από το Βυζάντιο ή είναι ελληνόφωνοι της νότιας Ιταλίας και της Σικελίας, που είχαν ήδη γνώσεις ανάλογες με εκείνες των βυζαντινών ζωγράφων. Αλλά και εδώ δεν υπάρχουν βεβαιότητες, γιατί δεν έχει διασωθεί καμιά υπογραφή ζωγράφου ούτε κάποια αρχαιακή πληροφορία. Τέλος, η βοήθεια από τη διερεύνηση των τεχνικών δεδομένων είναι μικρή, καθώς αυτά παραμένουν αδημοσίευστα ή δεν είναι πολύ ξεκάθαρα. Όλα τα παραπάνω κριτήρια παρουσιάζουν δυσκολίες στον ακριβή προσδιορισμό τους και χρειάστηκαν πολύ προσεκτική διερεύνηση.

Στην τρίτη ενότητα του εισαγωγικού κεφαλαίου, με τίτλο «Για μια ιστορία της βυζαντινής ζωγραφικής στην Καλαβρία», ο συγγραφέας, αφού επισημαίνει ότι η περίοδος που καλύπτει ο κατάλογος, εκτείνεται από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα, με τα περισσότερα μνημεία να συγκεντρώνονται μεταξύ του 11ου και του 14ου αιώνα, καταρτίζει έναν χρονολογικό πίνακα των τοιχογραφιών, κατά αιώνα και κατά μνημείο, λαμβάνοντας υπόψη τα διαδοχικά στρώματα τοιχογραφιών, όπου υπάρχουν. Στη συνέχεια επιχειρεί να διαγράψει συνθετικά την εικαστική πορεία της βυζαντινής ζωγραφικής στην Καλαβρία σε μικρά υποκεφάλαια. Στα δύο πρώτα, με τίτλους «Οι πιο παλιές και αμφιλεγόμενες τοιχογραφίες (8ος και 9ος αιώνες)» και «Θραύσματα της δεύτερης βυζαντινής κυριαρχίας στην

Καλαβρία (10ος – μέσα του 11ου αιώνα)» ξεκινώντας από το παλαιότερο δείγμα τοιχογραφίας που μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τον 10ο αιώνα, ένα προπαρασκευαστικό σχέδιο αφηγηματικής σκηνής στην εκκλησία San Fantino στην Taureana, περνά στα σπαράγματα τοιχογραφιών της δεύτερης βυζαντινής κυριαρχίας, όπως η απεικόνιση της Παναγίας Οδηγήτριας Αχειροποιήτου στον καθεδρικό ναό του Rossano, του δεύτερου μισού του 10ου αιώνα, η απεικόνιση του οράματος του αγίου Ευσταθίου στην εκκλησία του Spedale της Scalea, η απεικόνιση της μετάληψης της αγίας Μαρίας της Αιγυπτίας στη σπηλαιώδη εκκλησία της Santa Maria di Monte Stella στο Pazzano ή τα υπολείμματα τριών στρωμάτων τοιχογραφιών του 10ου και του 11ου αιώνα, που εντοπίστηκαν στη βυζαντινή εκκλησία του κάστρου της Santa Severina, από τα οποία το τελευταίο φανερώνει συννεργεία προερχόμενα από μεγάλο κέντρο ή και την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Γίνεται επίσης αναφορά σε επιπλέον αντικειμενικές μαρτυρίες της περιόδου: στην αφιερωτική επιγραφή του σπαθαροκανδιδάτου Σταυράκιου, συνδρομητή στην ανέγερση του καθεδρικού ναού στη Santa Severina, επί επισκόπου Αμβροσίου (1035-1036), στην καταγραφή στο βρέβιο του Reggio, του 1040-1041, της δωρεάς του σκαραμάγκιου του στρατηγού Βασιλείου Πεδιαιδίτη στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στο Καλαμίτσι, κοντά στο Reggio, στην αναφορά σε κατάλογο του 1058 του μοναστηριού του Αγίου Νικολάου στη Gallucanta της Καμπανίας έντεκα κωνσταντινουπολίτικων εικόνων που έφτασαν εκεί ίσως από την Καλαβρία, στο περίφημο χειρόγραφο Πάτιμου 33 με Λόγους του Γρηγορίου του Θεολόγου και ολοσέλιδες μικρογραφίες, που γράφτηκε από τους μοναχούς Νικόλαο και Δανιήλ το 941 *ἐν τόπῳ Ῥηγίῳ τ(ῆς) Καλαβρίας ἐν τῷ Ὀκτωβρίῳ μηνὶ τῆ εἰκάδι δ', ἰνδ(ικτιῶνος) ιε', ἐν ἔτει ἀπὸ κτίσεως κόσμου 599*. Τέλος στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα, στη μετάβαση από τους Βυζαντινούς στους Νορμανδούς, χρονολογείται η απεικόνιση των κορυφαίων αποστόλων Πέτρου και Παύλου εναγκαλιζομένων στο σπήλαιο του Αγγέλου στο Monte Consolino στο Stilo. Όλες αυτές οι μαρτυρίες τεκμηριώνουν τη βυζαντινή επιρροή στην περιοχή, παρά τον μικρό αριθμό καταλοίπων, στη διάρκεια της δεύτερης βυζαντινής κυριαρχίας.

Στο τρίτο υποκεφάλαιο, με τίτλο «Η ζύμωση της πρώτης νορμανδικής περιόδου (δ δεύτερο μισό του 11ου – μέσα του 12ου αιώνα)», ο συγγραφέας εξετάζει την περίοδο αυτή κατά την οποία παρατηρείται πρόοδος του ελληνικού μοναχισμού και άνθιση της βυζαντινής τέχνης λόγω της εύνοιας και των δωρεών των νορμανδών ηγεμόνων προς τα ελληνικά μοναστήρια, με πρώτα παραδείγματα τη Santa

Maria del Patir και τον ναό του Σωτήρα στη Μεσσίνα, τα οποία ακολούθησαν πολλά άλλα στο πλαίσιο της πολιτικής της ειρηνικής συμβίωσης με το ντόπιο στοιχείο. Αν και λείπουν τα ασφαλή τεκμήρια για τη χρονολόγηση ή το είδος της διακόσμησης των ναών, ενδεικτικό για την Καλαβρία όσον αφορά τον προσανατολισμό των Νορμανδών προς το Βυζάντιο, είναι το ψηφιδωτό που βρισκόταν στην αψίδα του καθεδρικού ναού του Ιέρακα (Gerace) και καταστράφηκε γύρω στο 1715, έργο αναμφίβολα βυζαντινών τεχνιτών που δραστηριοποιούνταν στην Σικελία, στο οποίο απεικονίζονταν ο Ρογήρος Β΄ και ο επίσκοπος της πόλης Λεόντιος Β΄ (1118-†1143) από κάθε πλευρά του ευλογούντος Χριστού, τύπος που τα πρότυπά του ανάγονται στη μεσοβυζαντινή αυτοκρατορική εικονογραφία.

Στο δεύτερο μισό ή τα τέλη του 11ου αιώνα χρονολογούνται οι τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος στον San Donato al Pantano στο San Donato di Ninea, και δύο εκκλησιών στην περιοχή του Μερκουρίου, στην οποία ο μοναχισμός γνωρίζει μεγάλη άνθιση και όπου σημειώνεται η παρουσία του αγίου Φαντίνου του Νέου και του αγίου Νείλου. Στην εκκλησία του San Andrea στη Santa Maria del Cedro, κατεστραμμένη σήμερα στο μεγαλύτερο μέρος της, διατηρούνται σπαράγματα τοιχογραφιών ενός αγγέλου και ιεραρχών, ενώ στην κεντρική αψίδα εικονίζονταν ίσως μια *Maiestas Domini* ή η Ανάληψη. Στην εκκλησία του Spedale ή San Nicolo dei Greci στη Scalea απεικονίζεται στην αψίδα μία Δέηση στην οποία ο Πρόδρομος έχει αντικατασταθεί από έναν άγγελο και ο Χριστός αποδίδεται σε μνημειώδη προτομή να ευλογεί με το δεξί και να κρατά στο αριστερό ευαγγέλιο με πολύτιμη στάχωση, παράσταση που θυμίζει τον Παντοκράτορα του Monreale. Στον ημικύλινδρο της αψίδας, ανάμεσα σε πέντε ολόσωμους μετωπικούς ιεράρχες, εικονίζεται ο άγιος Νικόλαος έnthρονος, εικονογραφία ασυνήθης στις βυζαντινές εκκλησίες, που μοιάζει να ακυρώνει τον ευχαριστιακό ρόλο των ιεραρχών. Η παράσταση αυτή μαζί με κάποιες άλλες ιδιαιτερότητες οδηγούν σε λόγιο συντάκτη ενός ανανεωτικού εικονογραφικού προγράμματος. Στην ίδια περίοδο ή ίσως στις αρχές του 12ου αιώνα μπορεί να χρονολογηθεί το πρώτο στρώμα της Cattolica di Stilo, της πιο γνωστής βυζαντινής εκκλησίας της Καλαβρίας που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου και κοσμήθηκε με ένα μεσοβυζαντινό εικονογραφικό πρόγραμμα.

Στο τέταρτο υποκεφάλαιο, με τίτλο «Μεγάλες τοιχογραφίες και διάσπαρτες μαρτυρίες (δ δεύτερο μισό του 12ου – δεύτερο μισό του 13ου αιώνα)», ο συγγραφέας αναφέρεται στις τοιχογραφίες μοναστηριών που συνδέονται με τις χορηγίες των Νορμανδών, όπως ο San Giovanni

Theristis στο Bivongi ή ο San Adriano στο San Demetrio Corone. Στον San Giovanni Theristis υπάρχει το μοναδικό γνωστό παράδειγμα τοιχογραφιών στους εξωτερικούς τοίχους του ναού, ενώ η παράσταση ολόσωμης Παναγίας δεομένης σε κόγχη, με την επιγραφή *Η ΕΛΕΟΥΣΑ*, τεκμηριώνει το καλό επίπεδο της ζωγραφικής και θυμίζει παραδείγματα της όψιμης κομηνήνειας περιόδου στα Βαλκάνια. Ο San Adriano, που ιδρύθηκε από τον άγιο Νέιλο του Rossano στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα, διατηρεί ευρύ εικονογραφικό πρόγραμμα με παραστάσεις αγίων ανδρών στο βόρειο και γυναικών στο νότιο κλίτος, και τη μοναδική σωζόμενη αφηγηματική σκηνή με την παράσταση των Εισοδίων της Παναγίας στον βόρειο τοίχο του κεντρικού κλίτους. Η καλής ποιότητας ζωγραφική έχει συγκριθεί επιτυχώς με τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, σύγκριση που θέτει το ζήτημα της προέλευσης των ζωγράφων πιθανώς από την ανατολική Μεσόγειο και έχει οδηγήσει στην αναζήτηση ιστορικών και πολιτιστικών δεσμών μεταξύ του νησιού των Δωδεκανήσων και της νότιας Ιταλίας.

Η περίοδος αυτή, μεταξύ 12ου και 13ου αιώνα, είναι η τελευταία κατά την οποία γίνονται συνολικές τοιχογραφίες σε εκκλησίες, είτε είναι νεόδμητες ή ήδη υπάρχουσες. Παράλληλα, καταγράφεται μια πρακτική που θα κυριαρχήσει σε μεταγενέστερη περίοδο: η δημιουργία διάχωρων με την απεικόνιση ενός αγίου με σαφή λατρευτικό χαρακτήρα, όπως στην εκκλησία του Spedale di Scalea, όπου αντιγράφεται ο ένθρονος άγιος Νικόλαος της αψίδας στον νότιο τοίχο.

Στην περίπτωση τοιχογραφίσεων σε κτήρια με προϋπάρχουσες διακοσμήσεις πρόκειται για συμπλήρωση του εικονογραφικού προγράμματος ή για μερική ανανέωσή του, με τη διατήρηση κάποιων σκηνών και την αντικατάσταση άλλων με νέες. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει ο ναός της Cattolica di Stilo, όπου ανανεώθηκαν ορισμένες παραστάσεις όπως ο Ευαγγελισμός και η Κοίμηση. Αντίθετα, στον San Donato al Pantano στο San Donato di Ninea, ο οποίος είναι το πιο σημαντικό σύνολο που ανακαλύφθηκε τα τελευταία χρόνια, το δεύτερο στρώμα της τοιχογράφησης κάλυψε όλους τους εσωτερικούς τοίχους με ένα πρόγραμμα που φανερώνει έρευνα των εικονογραφικών θεμάτων, όπως στις παραστάσεις της Κοίμησης και της Σταύρωσης, αλλά και στην απεικόνιση πλάι-πλάι δύο αγίων μοναχών, ενός δυτικού και ενός ανατολικού, του αγίου Λεονάρδου και του αγίου Αντωνίου, ολόσωμων και μετωπικών, ενώ η στυλιστική ανάλυση των μορφών οδηγεί στην ύστερη κομηνήνεια περίοδο και στη μνημειακή απόδοση της αψίδας του Monreale. Στις εκκλησίες που κτίζονται

στην περίοδο αυτή έχουμε από τη μια σύνθετες διακοσμήσεις, με εικονογραφικές λύσεις ιδιαίτερα καινοτόμες για την Καλαβρία και τη νότια Ιταλία, όπως στην εκκλησία του Campo στο Sant'Andrea Apostolo dello Jonio, και από την άλλη απλούστερα σχήματα με αγίους να επαναλαμβάνονται πολλές φορές, για να συνθέσουν ένα σύνολο που δεν έχει σχέση με τον μεσοβυζαντινό κανόνα, όπως στην περίπτωση των τοιχογραφιών που αποσπάστηκαν από το μικρό παρεκκλήσι του San Giacomo στη Saracena και βρίσκονται στο Μουσείο Civico του Castrovillari.

Το τελευταίο υποκεφάλαιο έχει τίτλο «Διαθλάσεις της βυζαντινής ζωγραφικής (δεύτερο μισό του 13ου – τέλη του 14ου αιώνα)». Μετά τη μεγάλη καλλιτεχνική ζύμωση της προηγούμενης περιόδου, οι τοιχογραφίες που μπορεί να αποδοθούν στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα και στον 14ο αιώνα, είναι πολύ λιγότερες και αποτελούν κυρίως επεμβάσεις στους τοίχους ήδη τοιχογραφημένων εκκλησιών, όπως στην εκκλησία του Spedale στη Scalea, στην Cattolica di Stilo, στον San Giovanni Theristis στο Bivongi. Ως προς τις καινούργιες εκκλησίες, δεν βοηθούν στον σχηματισμό καθαρής εικόνας. Στις αρχές του 14ου αιώνα μπορεί να χρονολογηθεί η τοιχογραφία της Δέησης στην αψίδα του San Zaccaria στην Caulonia με τον ένθρονο Χριστό να συνοδεύεται από το επίθετο *ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΟΣ* και αφιερωτική επιγραφή που αναφέρει το όνομα του ιερέα Νικολάου Πέρε, ενώ τα δύο άλλα παραδείγματα που περιλαμβάνονται στον κατάλογο, οι άσχημα διατηρημένες τοιχογραφίες της εκκλησίας στη λεγόμενη Rocca d'Armenia στο Bruzzano Zeffirio και στον San Antonio στο Motta Santo Niceto, δεν έχουν βέβαιη χρονολόγηση. Οι λόγοι μιας τόσο πενιχρής κληρονομιάς μπορούν να αποδοθούν στον μεγάλο αριθμό των απωλειών, σχετίζονται ωστόσο και με ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές στην Καλαβρία, που οδήγησαν, στον 13ο αιώνα, μετά από μακρά συμβίωση και ώσμωση των δύο πολιτισμών, στην υποχώρηση του βυζαντινού πολιτισμού και την εμφάνιση στην τέχνη της Καλαβρίας στοιχείων γοθθικών, ανάλογων με εκείνων των γειτονικών περιοχών της νότιας Ιταλίας. Τις απαρχές αυτού του φαινομένου βρίσκουμε ήδη στις αρχές του 14ου αιώνα στον San Giovanni Theristis στο Bivongi, στην παράσταση δύο αποστόλων και της ένθρονης Παναγίας πλαισιωμένης από αρχαγγέλους στον νότιο τοίχο, στις οποίες εντοπίζονται εικονογραφικές λεπτομέρειες που δεν ανήκουν στη βυζαντινή τέχνη, ενώ ένας δυτικός άγιος μοναχός με τον σούρα εικονίζεται μεταξύ των αγίων στον δυτικό τοίχο.

Στον κατάλογο που ακολουθεί, τα λήμματα ταξινομούνται, από βορρά προς νότο, ακολουθώντας τη γεωγραφική

θέση των μνημείων και η θέση τους αποτυπώνεται σε ένα συνοπτικό χάρτη της περιοχής, όπου σημειώνεται η αντίστοιχη αρίθμηση. Κάθε λήμμα ξεκινά με μια εισαγωγική παράγραφο στην οποία συντίθενται οι γνωστές πληροφορίες για το μνημείο και η συνολική ιστορία του. Τα λήμματα περιλαμβάνουν οκτώ «στοιχεία» (Α-Η). Στο στοιχείο «Α» παρέχονται οι διοικητικές πληροφορίες αναγνώρισης του μνημείου, το σημερινό του όνομα, προηγούμενες ονομασίες ή τίτλοι, ένδειξη της νόμιμης ιδιοκτησίας του και της Μητροπόλης στην οποία ανήκει, καθώς και τα στοιχεία επικοινωνίας για επισκέψεις, εάν το μνημείο δεν είναι ελεύθερα επισκέψιμο. Τέλος, εμφανίζονται οι γεωγραφικές συντεταγμένες και το υψόμετρο πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Το στοιχείο «Β» αφορά το κτήριο όπου βρίσκονται οι τοιχογραφίες: αναφέρεται ο αρχιτεκτονικός τύπος, οι μετασκευές, η χρονολόγηση, η κατάσταση διατήρησης, οι διαστάσεις. Έμφαση δίνεται σε γλυπτικές διακοσμήσεις του κτηρίου και στη σχέση τους με τις τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά. Το στοιχείο «C» είναι αφιερωμένο στις τοιχογραφίες που περιγράφονται αναλυτικά με αναφορά του εικονογραφικού θέματος και παραπομπές στη βιβλιογραφία, ακολουθώντας την αρίθμηση στις κατόψεις και τις όψεις που συνοδεύουν κάθε λήμμα. Αν πρόκειται για αποκολλημένες τοιχογραφίες, υποδεικνύεται ο χώρος αποθήκευσής τους. Το στοιχείο «D» αφορά τη χρονολόγηση και περιλαμβάνει τις χρονολογικές προτάσεις που έχουν διατυπωθεί από προηγούμενους μελετητές και τον συντάκτη του λήμματος. Στο στοιχείο «E» παρέχονται σύντομες παρατηρήσεις σχετικά με την κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών και αναφέρονται οι γνωστές αποκαταστάσεις. Στο στοιχείο «F» συγκεντρώνονται επιγραφές, ιστορικές πηγές, σχέδια και αναφορές κάθε άλλης γραπτής ή γραφικής πηγής, που είναι χρήσιμα στην ανασύνθεση της

ιστορίας των τοιχογραφιών. Τέλος, στο στοιχείο «G» αναφέρονται οι φωτογραφίες, οι χάρτες και τα υψόμετρα που συνοδεύουν το λήμμα, και στο «H» η βιβλιογραφία που είναι διαθέσιμη και χρησιμοποιείται για την ανίχνευση της ιστορίας του μνημείου που περιλαμβάνει και τις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις.

Κάθε λήμμα συνοδεύεται από αρχιτεκτονικά σχέδια, στα οποία σημειώνονται οι διαδοχικές φάσεις της τοιχογράφησης και η θέση των τοιχογραφιών, ενώ η πλούσια εικονογράφηση με έγχρωμες και ασπρόμαυρες φωτογραφίες επιτρέπει στον σημερινό μελετητή να σχηματίσει σαφή εικόνα της πορείας που ακολούθησε η βυζαντινή ζωγραφική στην Καλαβρία μέσα από τα τοιχογραφικά σύνολα και τα σπαράγματα που τη συνθέτουν.

Η μεθοδική διερεύνηση και η συστηματική παρουσίαση των ιστορικών, αρχαιολογικών και καλλιτεχνικών δεδομένων, η προσεκτική ανάγνωση της εικονογραφίας και των πηγών, και η εξαντλητική κριτική αξιοποίηση της βιβλιογραφίας οδηγούν τον συγγραφέα σε μια αξιόλογη σύνθεση της ιστορίας της βυζαντινής ζωγραφικής στην Καλαβρία: από την επαρχιακή τέχνη των πρώτων αιώνων, στην άνθιση των ελληνικών μοναστηριών του δεύτερου μισού του 11ου και του 12ου αιώνα, και στην υποχώρηση της βυζαντινής τέχνης, που ακολούθησε.

Το βιβλίο του Lorenzo Riccardi, αποτέλεσμα αυστηρής επιστημονικής εργασίας και μόχθου, έρχεται να καλύψει με τρόπο ουσιαστικό ένα σημαντικό κενό της ιστορίας της τέχνης της Καλαβρίας και να αναδείξει τη βυζαντινή κληρονομιά της περιοχής.

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ
Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ε.π.
mlappa@hotmail.com

Brigitte Pitarakis (ed.), *Istanbul'dan Bizans'a. Yeniden Keşfin Yolları, 1800-1955 / From Istanbul to Byzantium. Paths to Rediscovery, 1800-1955*, Production eds Gülru Tanman and Emir Alışık, Catalogue exhibition: Suna and İnan Kıraç Foundation Pera Museum and Istanbul Research Institute, İstanbul, November 23, 2021 – March 6/13, 2022, İstanbul 2021, 650 σ. με έγχρωμες και ασπρόμαυρες εικόνες και αρχιτεκτονικά σχέδια εντός κειμένου, βιβλιογραφία στις σ. 636-649 και προέλευση φωτογραφιών στη σ. 650. 24×27,5 εκ. ISBN: 978-605-4642-07-7.

Η ΕΚΘΕΣΗ «FROM ISTANBUL TO BYZANTIUM. Paths to Rediscovery, 1800-1955» στο Suna and İnan Kıraç Foundation Pera Museum (Κωνσταντινούπολη, Νοέμβριος 2021

– Μάρτιος 2022) και ο δίγλωσσος, στα τουρκικά και αγγλικά, επιστημονικός κατάλογος με τις δεκατρείς μελέτες, επιπλέον των λημμάτων, που την συνόδευσε, εμπλουτίζει